

Кремена Маркова / Kremena Markova

**„ОТГОВОРИТЕ НА ПАПА НИКОЛАЙ I“,
„ЗАКОНЪТ СОУДНИЙ ЛЮДЬМЪ“ И
ИНФОРМАЦИЯТА ОТНОСНО НАЛИЧИЕТО
НА РОБИ И РОБСКИ ИНСТИТУТ
ПРЕЗ ПЪРВОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО**

**“Responsa Nicolai ad consulta bulgarorum”,
„Законът соудный людьмъ“ and the Information
on Slaves and Slavery during
the First Bulgarian Empire**

Abstract: ‘Responsa Nicolai ad consulta Bulgarorum’ and ‘Законъ соудный людьмъ’ (the Law of Judging People) are two main sources about the situation in medieval Bulgaria after the Christianization of the population. They contain information about different aspects of social life, including data on the existence of slavery in the First Bulgarian Empire, and about the ways of enslavement (captivity, repression, kidnapping, sale). These texts show the legal and social statute of the slaves. Some common moments between them could be found as far as the abduction of people and the right of slaves to testify in court, for example, are concerned. Almost half of the sections in the Law of Judging People comment on different case studies of a penal nature in which slaves are involved or enslavement is provided for as a punishment. The fact that the topic of slavery is widely considered in both documents, leads us to the conclusion that slaves had their significant place in the social ladder in the First Bulgarian Empire. The information in the two sources demonstrates that the institution of slavery was normatively regulated and controlled by the legislator.

Keywords: slaves, slavery, First Bulgarian Empire, sources, Responsa Nicolai ad consulta Bulgarorum, the Law of Judging People, enslavement, punishment, a way of enslavement.

Повече от три хиляди години робството е неразделна част от историята и живота в земите на Средиземноморския басейн. Византия като приемник на Римската империя наследява и робския институт, но не в мащаба, формите и значението, характерни за Античността. След IV в. робството не изчезва, а се адаптира към новите икономически и политически условия, наложени от християнската доктрина. Продължава своето съществуване и в земите, които стават част от българската държава в края на VII в.

По една или друга причина феноменът „робство“ в средновековна България е пренебрегван в родната историография. Публикациите са сравнително малко, а в редица отношения са схематични и идеологически обременени. Те пораждат повече въпроси, отколкото отговори. Все пак, не могат да се подминат позитивистките приноси на Иван Кинкел, Иван Сакъзов, емпиричните наблюдения на Димитър Ангелов¹, историко-материалистическите схеми на Петър Петров². В най-ново време интересни находки има Янко Христов³. Съвсем логично, далеч по-многобройни са изследванията върху робството в периода XV–XVII в.⁴, който обаче е извън обсега на настоящото изследване.

От правните историци значителни приноси имат Никола Благоев, Стефан Бобчев, Михаил Андреев (в съавторство с Димитър Ангелов), Венелин Ганев, който прави цялостен и задълбочен анализ на „**ЗАКОНЪ СОУДНЫЙ ЛЮДЬМЪ**“⁵. Единствен Ст. Бобчев поддържа становището, че робството като социален институт в „стара България“ не съществува⁶. Всички останали признават робството като компонент на старобългарското общество, но се въздържат от последващи анализи и заключения. Стига се само до констатацията, че робство е съществувало. Поради ограничените в количествено отношение източници, те не изследват параметрите на робството и мястото му в социалната система на средновековните българи.

В изследванията по стопанска история робството почти отсъства като научен проблем⁷. Липсват частнонаучни разработки⁸. По тези причини в настоящата работа ще се спрем най-вече на някои писмени паметници, които са добре познати на поколения учени, но не са интерпретирани в пълнота по отношение на разглежданата тема.

Писмените извори за робството през Първото българско царство са различни по произход и съдържание. Съдържат преимуществено информация за начините за попадане в робство (войни, отвличания, търговия с роби, дългово робство), формите на робство, отношение на Църквата към робството, социално-правния статут на робите в реалния и правния мир на средновековна България.

Най-пълна информация за робството в Първото българско царство се съдържа в два извора – „Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите“⁹ и „**ЗАКОНЪ СОУДНЫЙ ЛЮДЬМЪ**“¹⁰ (в текста ще бъде използвано съкратено ЗСЛ). Тези два източника се намират в тясна връзка и между тях съществуват немалък брой допирни точки. Всички други известни извори¹¹ само допълват и потвърждават информацията в тях.

С приемането на християнството възниква необходимостта от адаптиране и регулация и на социално-икономическите отношения спрямо изискванията на новата религия. Те търпят значителни изменения, които настъпват вследствие на Покръстването. Появява се нов субект – Църквата, който заедно със светската власт определя и направлява битието в средновековна България.

Намирайки се в сферата на прякото влияние на Византия, България възприема идеологическия, духовен и правен модел на своята „кръстница“. В го-

дините на колебание към кой от двата водещи християнски центъра да обърне България, княз Борис проучва детайлно законите и правилата, които следва да бъдат спазвани от новопокръстения народ. Интересът му е насочен освен към църковните разпоредби, така също и към светското законодателство. Воден от желанието си да получи както християнски, така и светски закони, българският владетел изпраща своите въпроси до папа Николай I (858–867 г.). До пратеничеството с въпросите се стига, след като княз Борис I не получава приемлив отговор на запиванията си до константинополския патриарх Фотий относно така исканата от него самостоятелна Църква. Бунтът от началото на 866 г. срещу Покръстването и българският владетел, който е с антихристиянска и антивизантийска насоченост, също повлиява за преориентацията на Борис към Рим¹².

„Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите“¹³ са в научно обръщение вече сто и петдесет години. Обект на проучвания и тълкувания са от редица български и чужди автори¹⁴. Действителният им съставител е Атанасий Библиотекар, който си е служил добре с гръцкия език, познавал е нравите във Византия и е компетентен по отношение на особеностите на Източната църква¹⁵. Коректната им интерпретация изисква те да бъдат поставени и изучавани в контекста на времето, в което са създадени, а именно – първите години след приемането на християнството. Засягат разнородни теми и проблеми, отразяващи действителността в българската държава през този период. В изложените отговори личи стремеж към цялостно християнизирание на обществото, както и необходимостта от конкретни практически насоки.

Отговорите, респективно запитванията, по съдържание обхващат три аспекта: църковно-канонически, юридически и битов. Интересуващите ни в случая са тези с юридически характер, в които се съдържат сведения за робството през този период. Те са пет на брой: **Сар. XXI** (Глава XXI), **Сар. XXV** (Глава XXV), **Сар. XXXII** (Глава XXXII), **Сар. XXXV** (Глава XXXV), **Сар. XCVII** (Глава XCVII). За улеснение в текста ще бъде използвана българската форма на изписване.

Първият текст, в който има налична информация относно разглеждания проблем, е **Глава XXI**. Тя има следното съдържание: „Ако роб побегне от господаря си, трябва да му се прости, когато се залови, но изобщо да не се прекрачват спрямо него постановленията на законите. Обаче нека все пак се има предвид известното изречение в спасителното увещаване на апостол Павел, който казва: „Господари, отдавайте си на робите това (Кол. 4:1), което е право и справедливо, като знаете, че и вие имате Господар на небето!“¹⁶, а и другаде той, след като е поучил робите да се покоряват на господарите си по плът (Еф. 6:5), е добавил, казвайки: „**Понеже знаете, че всеки един от вас, било роб, било свободен, каквото добро стори, такова ще приеме от Господа, а вие господари, правете същото спрямо тях, нестете заплахите си, като знаете, че и за вас,** и за тях има Господ на небесата, а у Господа няма лицеприятие“ (Еф. 6:8,9)¹⁶. Основният момент е наказанието, на което подле-

жи избягал от господаря си роб. От една страна, в отговора се изисква да бъде простено на виновния заради бягството, но, от друга, е редно да бъде спазен законът в този случай. Codex Justiniana разглежда бягството на роб като кражба, престъпление срещу частната собственост и нанасяне на материална щета на собственика¹⁷. Това е углавно престъпление и подлежи на строги наказания като осакатявания, каторжен труд и др.¹⁸. За сравнение в Lex Salica разпоредбата в случай на бягство на роб гласи, че ако той успее да се скрие в църква, но все пак бъде намерен от господаря си, да бъде върнат, но да му се прости за деянието¹⁹. Тази формулировка се доближава по-скоро до препоръката на папата, отколкото до постановленията на византийското законодателство. Собствениците на избягали роби със сигурност са полагали големи усилия, за да бъдат те намерени и върнати. Дори прибягвали и до молитви към св. Теодор Тирон, за когото се смятало, че оказва помощ в случай на избягал роб²⁰! В контекста на предвидените от закона жестоки наказания, папата призовава за снизхождение спрямо провинилия се роб. Интересът на българския владетел към това как трябва да се постъпи в такава ситуация сочи за съществуването на подобен проблем в отношенията роб – господар, който очевидно носи вреда и на двете страни.

Цитираният текст се намира във връзка с **Глава XXV**, която има следното съдържание: „Вие заявявате, че е по обичая на отечеството ви всякога пазачи да бдят на границата между вашето отечество и това на другите; и ако роб или свободен избяга по някакъв начин през тая същата стража, то незабавно вместо него се избиват пазачите. След това вие питате какво мислим по този случай; и затова трябва да се справите в законите. Но все пак нека бъде далеч от сърцето ви желанието тъй немилостиво вече да съдите вие, които сте опознали такъв милостив Бог и Господ, особено когато по-скоро е нужно, *щото както досега* лесно сте завличали всекиго на смърт, тъй занаяпред да отвеждате не към смърт, а към живот ония, които все пак можете да спасите“²¹. Следват цитати от „Деяния на апостолите“, с които папата аргументира по-милостивото отношение към провинилите се.

Свързващ момент между **Глава XXI** и **Глава XXV** се явява бягството и последващото наказание. **Глава XXI** коментира бягство от конкретен господар и наказанието за беглеца. В **Глава XXV** става дума за бягство на хора с робски статут (или с някакъв друг статут на зависимост) извън пределите на държавата. Отговорът се отнася и до наказанието на хората, натоварени с охраната на границата и допуснали бягството. С оглед на честите военни стълкновения, които са присъщи на българо-византийските отношения, тези роби биха могли да бъдат чужденци – военнопленници, както и такива, попаднали в страната посредством търговия с хора. Военнопленниците (военно и цивилно население) не стават автоматично роби. Тяхното положение е уреждано специално след прекратяването на военните действия. Те подлежат на откуп или размяна, които са регламентирани с точно фиксирани условия и размер²². Откупът е доходоносен начин за обогатяване на победителя, а евентуалното бягство

засяга и накърнява материалния му интерес²³. Освен за роб, има питане и за „свободен“, т.е. би могло да става въпрос за освободен роб, който се стреми да се върне в родната си страна, както да се отнася и до случаи на бягство на поданици на българския владетел, които поради някакви причини (политически, икономически и др.) желаят да напуснат страната. Примерите за политически бегълци през цялото Средновековие не са никак малко²⁴.

Следващият отговор е кратък:

Глава XXXII: „Същото допускаме спрямо ония, които отвлекат мъж или жена.“ Този отговор е свързан с предходния (**Глава XXXI**), който се отнася до кражбата на добитък и гласи следното: Спрямо крадци на животни, ако не състраданиято, то поне постановленията на законите да се спазват²⁵. Тези два текста визират различни по характер престъпления: първият – против личната свобода, а вторият – против собствеността, но и в двата случая потърпевшите са лишени от някакви техни законни права. Необходимостта от допълнителни пояснения как да се процедира в подобни случаи сочи, че отвличането на хора с цел търговия е разпространено и доходоносно начинание. В отговора си папата допуска спазването на действащите закони. Този проблем намира място в ЗСЛ и се потвърждава от други източници²⁶.

На пръв поглед съдържанието на **Глава XXXV** няма връзка с разглеждания проблем: „*Вие разправяте, че сте били свикнали, когато отивате в сражение, да съблюдавате дни и часове и да извършвате заклинания, игри, пеения и някакви гадания, та желаете да ви поучим какво трябва да вършите в подобен случай. Освен това ние по необходимост бихме ви поучили, ако не бяхме прозрели, че затова поучени свише: защото извън божествената основа нищо не можем да съградим. И тъй, когато възнамерявате да се отправите в сражение, не трябва да пропускате, както сами сте си спомнили, да действате в името Божие, т.е. да отивате на църква, да извършвате молитва, да прощавате на ония, които грешат, ... да отваряте затвори, да смъквате окови, да освобождавате роби и то предимно сломени и отслабнали, а също и пленници, да раздавате милостиня на нуждаещите се, за да се изпълни това, за което ни напомня апостолът, казвайки: „И всичко, каквото правите, словом или делом, **всичко правете в името на Господа Исуса!** Защото ония неща, които сте споменали, т.е. съблюдаванията на деня и часа, заклинанията, игрите, нечестивите пеения и гадания са шествия и дела дяволски, от които, благодарение на Бога, вече при кръщаването сте се отрекли и напълно сте ги отхвърлили заедно със стария човек и неговите дела, когато сте се облекли в новия“²⁷.*

Съдейки по отговора на папа Николай I, зададеният въпрос се отнася до езически ритуали, извършвани преди да се влезе в сражение (гадания, песни, игри и т.н.). Самият отговор не съдържа и някакви конкретни пояснения, които биха могли да се приложат на практика. Акцентът пада върху необходимостта и задължението всяко човешко действие (включително и войната) да се върши в името на Бог, т.е. да се приведе според изискванията на новата религия. Освобождаването на роби и пленници е едно от изброените дела, които всеки

добър християнин следва да съблюдава и върши, но като личен акт. Подобен сюжет се наблюдава в „Сказание за железния кръст“. В частта с разказа за шестото чудо на св. Георги болният юноша се излекува по чудодееен начин от бесовете, след което раздава имота си и освобождава подвластните си хора: „И като взе половината от имота, раздаде го, освободи четиримата души, които му бяха подвластни, и стана черноризец“²⁸. Тези четирима люде са били във владение на юношата, т.е. роби в домакинството на семейството. По същия начин постъпва и разказвачът Георги и неговата съпруга: „*Ние двамата разделихме имота си и освободихме подвластните ни люде – около 15 души, като им дадохме всичко необходимо за живот. Своята част раздадох на бедните, поповете и черноризците*“²⁹.

Папата не ангажира с подобни богоугодни дела светската власт, но в качеството си на духовна институция Църквата няма как да е положително настроена към робството заради жестокото отношение към робите, което е в разрез с християнските ценности. Няма и правомощията да се обяви срещу робската институция, а може да прави само препоръки в характерния дух на милосърдие. За Църквата социалният статус на хората не е от значение, единствено важно е да са в Христовата вяра.

В този отговор по-скоро се има предвид робството като състояние, което е част от стария езически свят, който българите са напуснали с Покръстването. Робството като институция е наследено именно от времената преди Христос, а освобождаването от робство като „физически“ акт би могло да се сравни с получаването на духовна свобода, която носи новата религия. От роби на хората те се превръщат в „раби“, служители на Господ – състояние, коренно различно от физическото робство.

Глава ХСVII е във връзка с лъжесвидетелстването и клеветата, които явно се считат за тежки престъпления в старобългарското общество: „Същото трябва да се съблюдава и спрямо роба, който наклевети господаря си пред първенците. В отношенията си към него господарят трябва съгласно Апостола да изостави дори и заплашванията. (Еф. 6:9)... *Но какво говорим за роба, когато Господ изобщо поучава всички и за всичко, като казва: „Прощавайте и ще бъдете простени!“* (Лук. 6:37) и апостолът също: „Гледайте да не би някой някому да въздаде зло за зло“ (Сол. 1:15)³⁰“.

По отношение на отпрадения въпрос – очевидно е, че се отнася до това дали на робите следва да се даде правото да свидетелстват в съдебен процес. С него българският владетел търси и друга гледна точка, освен тази, която му дава византийската Еклога, според която робите нямат право да свидетелстват³¹. Забелязват се следните два момента: първият е, че робите са допуснати до свидетелския институт и дори участват в съдебен процес срещу своите господари. Това се потвърждава и от гл. XVIII на ЗСЛ³².

Вторият момент в отговора, който прави впечатление, е, че папата се позовава на конкретни текстове от посланията на апостол Павел до ефесяни, които се отнасят изключително до отношенията между роб и господар.

5. „Вие, рабите, бъдете послушни на вашите по плът господари със страх и трепет, в простота на сърцето си, както на Христа,

6. не със слугуване само за очи като човекоугодници, а като Христови раби, изпълнявайки от душа волята Божия,

7. усърдно служейки, като че служите на Господа, а не на човеци,

8. и знаейки, че всеки, бил той роб или свободник, ще получи от Господа според доброто, което извърши.

9. И вие, господарите, също тъй се отнасяйте към тях и бъдете умерени в строгостта, знаейки, че и над сами вас и над тях има в небесата Господар, у Когото няма лицепрятие“ (Еф. 6:5–9).

С тези си напътствия апостол Павел легитимира робство вече в рамките на новата християнска идеология. Корелацията между роб и господар се изразява в подчинение и покорство, които в земния свят са проекция на отношенията между Господ и човека, регламентирани още в Стария завет. В този смисъл робската институция е конституирана от Бог и като такава е част и от човешкото битие.

„Отговорите на папа Николай I“ позволяват да се направи изводът, че съществуването на робство не се осъжда или забранява. Очевидно е, че робството е санкционирано с мълчаливото съгласие на Църквата, но без тя да го поощрява. Църквата не го отхвърля, тъй като самото то е част от божествения ред. Както робството, което съществува у евреите, не е отменено с Мойсеевите закони, така и новият християнски закон не го премахва³³. По-скоро се слага началото на тенденцията към промяна в отношението към робите, т.е. към съобразяване с християнските разбирания за снизхождение, милост и любов към ближния. Позовавайки се на апостолските слова, папата апелира за по-хуманно отношение. Този призив е налице във всички цитирани отговори.

Посоката към промяна намира логичен завършек при управлението на император Алексий I Комнин (1081–1118 г.). Неговата Новела 35 от 1095 г. разпорежда бракът между роби да бъде църковно благословен. Така се изравняват правата им с тези на свободните по отношение на законността на брака. Това е голяма крачка към подобряване на социалния статус на робите. Известно е важното значение на тайнството „венчание“ за Църквата и въобще за средновековните нрави. С постановленията на тази новела робите получават и църковна защита при решаване на възникнал спор и т.н.³⁴ – акт, продиктуван от чисто икономически подбуди, но облечен и в характерната християнска загриженост.

Следващият основен източник относно интересувания ни проблем е „**ЗАКОНЪ СОУДНЫЙ ЛЮДЬМЪ**“³⁵. Към момента няма окончателно становище за произхода му. Две са теориите за мястото и времето на създаването му. Първата застъпва тезата, че е създаден в България, по времето на княз Борис/княз Симеон. Нейни привърженици са редица български и чуждестранни учени като В. Златарски, М. Андреев, В. Ганев, В. Гюзелев, Ив. Добрев, Ив. Божилов и др.

Моравско-панонският произход на ЗСЛ е поддържан повече от чуждестранни палеослависти – Соболевски, Максимович и др.³⁶.

Според застъпниците на т.нар. „българска теория“ това е най-старият писмен старобългарски и славянски юридически паметник. Създаден непосредствено след Покръстването, по времето на княз Борис (или Симеон), той отразява многоаспектната трансформация от езическо към християнско общество. Първоизточник на този законодателен акт е титул XVII на византийската Еклога³⁷. Познат е на науката в три редакции: кратка, обширна и синодална. Кратката редакция съдържа 32 глави и по време на създаване предхожда обширната, която се състои от 77 текста и е руска преработка от XII–XIII век³⁸. Още през 1912 г. Васил Златарски говори за „близките отношения на „Закон судный“ към „въпросите“ на българите и „отговорите“ на папата“ поради голямото сходство на статиите в двата документа³⁹. Венелин Ганев, който е един от водещите изследователи на паметника, също свързва създаването и въвеждането на ЗСЛ и с „Отговорите на папа Николай“, като по този начин го датира между 866 и 868 г.⁴⁰. Съдържанието на девет от главите на Закона се намира в пряка връзка с отговорите на папата, в това число и тези, които коментират казуси, свързани с роби.

В четиринадесет от главите на ЗСЛ става въпрос за роби и робство. Среща се понятието „роб“ и негови производни или се подразбира, че се отнася до тях. В ЗСЛ робството присъства посредством споменаването му като наказание за конкретни престъпления, чрез разглеждането на случаи на участие на робиня в престъпления против морала и нравствеността, на кражба на роб и положението на роб крадец, изясняване на свидетелската допустимост на робите, начините за попадане в робство.

Първият текст, в който са споменати роб/робиня, е **Глава IV**: *„Който има своя жена и се съвокупи с робиня, оказала се безчинница, тя подобава да се продаде от княза на тая земя в друга земя, а цената да се даде на бедните...“*⁴¹.

Следва **Глава V**: *„Който блудства с чужда робиня, да даде 30 стълзена за господаря на робинята, а сам да се подложи на пост през 7 години, както казахме, но самата тя да не се продава. Ако ли е беден, имотът му да се даде против него на господаря на тая робиня, а сам да се подложи на казания пост“*⁴².

Тези две глави са част от поредица от текстове, посветени на морала и престъпленията срещу нравствеността. В първата се визира престъпно деяние, в което са замесени робиня безчинница (с безнравствено поведение) и женен мъж. Става въпрос за робиня, която по принцип е с неморално и непристойно поведение и се отличава по него от останалите жени (свободни и робини). Законът предвижда наказание и за двамата, като по този начин се осъждат деянията, които са в разрез с християнските възгледи за брака и нравствеността въобще. Видно е, че подобно непристойно поведение се счита присъщо основно на робините. Глава IV поставя и въпроса за изпълнението на наказанието на „безчинницата“ робиня. Под „князът на тая земя“ трябва да

се разбира управителят, заместникът на централната власт, който отговаря за спазването и изпълнението на закона на местно ниво⁴³. Дали „другата земя“ е извън пределите на населеното място или въобще извън страната? Кой заплаща цената за провинилата се и осъдена – частен купувач или посредник в търговията с роби? Съществувала ли е някаква по-специална организация при изпълнението на този вид присъда? С оглед на това, че продажбата в робство е едно от прилаганите наказания в ЗСЛ⁴⁴, отговорът на тези въпроси следва да е положителен.

Във връзка с провиненията против морала са и **глави IX и X**. Видът на престъплението е изнасилване, а наказателната репресия е лишаване от имущество и продажба в робство.

Глава IX: „Който се съвокупи принудително с девствена девица и в пусто място, дето не ще бъде възможно да ѝ се помогне, да се продаде, а имотът му да се даде на девицата“⁴⁵.

Глава X: „Който се съвокупи с възрастваща девица преди 20-та ѝ година, да се продаде с всичкото си имущество и полученото да се даде на девицата“⁴⁶.

От изключителна важност за провеждането на справедлив съдебен процес са свидетелите. ЗСЛ се произнася и по този проблем. Две са главите, които го регламентират. Глава VIIa⁴⁷ определя процесуалните моменти, изискванията за свидетелите, както и санкцията при лъжесвидетелстване. Една от санкциите, които законодателят предвижда за този вид престъпление, отново е продажбата в робство на провинилия се.

С **Глава XVIII** от ЗСЛ се допуска свидетелска правоспособност на робите свидетели: „*Родители и деца, ако говорят едни против друг*, да не им се дава вяра. Ни против господарката, ни против господина. Роб ли е или е освободен, да бъде свидетел“⁴⁸.

От текста е видно, че робите са призовавани като свидетели въобще в съдебен процес. Тук се наблюдават допирни точки с **Глава ХСVII** на „Отговорите на папа Николай I“, според която се позволява участие на роби като свидетели или обвинители срещу господарите. Според В. Ганев: „...българският законодател, в ревността си на новопокръстен и ...под влиянието на римската католическа църква и на отговорите...“ възприема християнския мироглед и напътствия на апостол Павел, които намират отражение и в законодателството⁴⁹. По този начин ЗСЛ прилага по-снизходителни и гъвкави възгледи за робството в сравнение с византийското законодателство. Еклогата не разрешава участието на роби в съдебен процес нито като свидетели, нито като обвинители⁵⁰.

Съдържанието на **Глава XIX** отразява един от начините за снабдяване и владееене на роби, а именно покупката на военнопленници. Предвидена е възможността робът да откупи своята свобода чрез възстановяване на платената за него сума или чрез служене в полза на господаря, като предварително се уговорят условията и срока за това пред свидетели.

Глава XIX: „Който от странници купи пленник с всичкото му съоръжение, а тоя има цената, която е дадена за него, като я даде за себе си, да си иде

свободен. Ако ли няма да има изкуп за своя възмездник, *додето се отработи. Колкото до неговата цена, наречена отплата, тя се определя пред свидетели за всяка година по 3 стълзена и така като привърши, така да се пусне свободен*⁵¹.

Освен в глави VIIa, IX и X, продажба в робство като наказание е определена и с разпоредбите в глави XXIV, XXVI, XXVII, XXVIII, XXIX.

Глава XXVI: „Който чуждо стадо загони, за пръв път ли върши това, да се бие. Втори ли път, да се изсели от земята. Трети ли път, да се продаде, но първом да възвърне всичко, каквото е бил загонил⁵². При рецидив на кражба на добитък, т.е. при трето последващо деяние санкцията е продажба в робство. Въпросът относно санкцията за този вид престъпление представлява интерес за българския владетел. Това е видно и от Отговорите на папа Николай I³. Кражбата на добитък е сериозна пречка за нормалното функциониране на животновъдството, което е с важно стопанско значение.

В следващите три глави става въпрос за провинения, които се отличават по своя характер и отразяват мирогледа на средновековния човек по отношение на войната и оскверняването на свещени места.

Глава XXIV: „Открадналият на война, ако е оръжие, да се бие, ако ли е кон, да се продаде⁵⁴.

Глава XXVII: „Който мъртвец от гроба съблича, да се продаде⁵⁵.

Глава XXVIII: „Влезлият в олтара през деня или през нощта и взел някои от светите съдове или одежди, или всяка друга вещь, да се продаде. Ако ли пък извън олтара вземе нещо от църквата, да се бие или подстриже, по земята да се изпрати като нечестив⁵⁶.

Цитираните текстове са насочени към специфични престъпления против собствеността, излизащи извън рамките на обичайните такива (като кражба на предмети, добитък, съоръжения и др.). Това са кражба по време на война и светокрадство. Тъй като войните са държавна политика, водена с определена цел, то кражбата по време на война би могла да се разглежда и като престъпление срещу държавата. Кражбата на оръжие се наказва само с бой, докато кражбата на кон е приравнена към кражбата на човек и се наказва по идентичен начин.

Светокрадство и оскверняването на гроб са други тежки престъпления, които се наказват строго от закона. Предвиденото наказание в двата случая е промяна на статута от свободен в роб, което пък се явява друг начин за попадане в робство.

С текста на глава XXV се уреждат правните последици за господаря, чийто роб е крадец. В случай че желае да запази собствеността си върху роба, е длъжен да възмезди окрадения, а ако не иска да го задържи, трябва да го предаде във владение на потърпевшия, който да разполага с него: „Господарят на крадец-роб, ако иска да има такъв роб, да плати обезщетение, ако ли не иска да има тоя роб, да го продаде в робство на окрадения⁵⁷. Отделно, с други текстове се регламентират наказанията за кражба, на които подлежи крадецът.

Следващият текст, който следва да бъде анализиран, се намира във връзка с **глава XXXII** от Отговорите. Информацията в него е идентична с повествованието в Житието на св. Власий Аморийски, където се говори за похищението на светеца от разбойници и продажбата му в робство⁵⁸.

Глава XXIX: „*Който открадне свободен и го продаде или го пороби, да се пороби. Понеже той свободния е поробил, да встъпи в същото това робство*“⁵⁹. По смисъл отговорът на папата и текстът от ЗСЛ се различават. В закона е уточнено престъплението и се урежда наказанието за него, докато папата само казва, че подобно деяние не е позволено, като не се ангажира с конкретно наказание, а прави препратка към предходния отговор. Кражбата на свободен е насочена срещу личната свобода. В случая обаче присъстват и други елементи, които утежняват престъплението: извършена е кражба с цел продажба и поробване. Този вид престъпление представлява сериозен проблем за властта – тя се лишава от данъкоплатци и активни икономически субекти. Забраната да бъдат обръщани насилствено в робство хора със свободен статут се наказва и води началото си от най-древни времена. Има я в Библията, фигурира в римското право и чрез *Corpus Juris Civilis* е меродавна и във Византия.

Освен отвлечане на свободни хора и продаването им в робство, срещана практика е и кражба на чужд роб. **Глава XXX:** „Присвоилият чужд роб, ако го крие или не може да го възстанови, повинен е за това на неговия господар да достави друг такъв роб или да му даде цената“⁶⁰. Присвояващият „чужд роб“ следва да се търси сред свободните, които имат съответното правно и обществено положение. Такъв човек има практическата възможност да скрие откраднат роб, да притежава други роби, за да прехвърли тяхната собственост на други⁶¹. По своята същност кражбата на чужд роб е престъпление срещу частната собственост.

В **Глава III** за плячката⁶² подробно е описана схемата, по която става разпределението ѝ по време на война. Много често като плячка са взимани в плен и хора, които впоследствие стават роби или попадат по робските пазари. Известен е случаят на роба Кинам, чийто жребий го отвежда в двора на хана⁶³.

От тридесет и две глави на ЗСЛ общо петнадесет се отнасят към робската институция. В това число седем са тези, в които фигурират понятието „роб“ и производните му. В останалите осем продажбата в робство е предвидена като наказание за различни по вид престъпления, като напълно съзнателно с това наказание е заменено членовредителството в първоизточника – XVII титъл на Еклогата. „Робската тематика“ присъства в почти петдесет процента от ЗСЛ. Това предполага извода, че институтът на робството е част от старобългарското общество в периода на Първото българско царство, а също и че е съществувала добре изградена нормативна уредба, която да го регулира.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Кинкел, Ив.** Стопанска култура на прабългарите през V–XIV векове. – ГСУ, ЮФ, т. 3, 1926, 1–141; **Сакъзов, Ив.** Една новела на Алексия Комнин за роби-българи. – В: Сборник в чест на В. Н. Златарски по случай на 30-годишнината му научна и професорска дейност. София, 1925, 367–387; **Ангелов, Д.** Робството в средновековна България. – Исторически преглед, 2, (1945–1946), 129–156.

² **Петров, П.** Образование на българската държава. София, 1981.

³ **Христов, Я.** Някои бележки към Закон за съдене на хората и робството в новопокръстена България. – *Studia Iuridico-Historica*, 1, (2012), 18–23; **Христов, Я.** Осакастен или поробен: за съдбата на част от византийските пленници по времето на цар Симеон (893–927). – *Balkanistic forum*, 3 (2013), 2013: 42–53; **Христов, Я.** Душа за душа: относно размяната на пленници между България и Византия през Ранното Средновековие. – *Studia Iuridico-Historica*, 5, (2016), 76–99.

⁴ Вж. напр. **Цветкова, Б.** Робството в Османската империя и по-специално в българските земи под турска власт. – Исторически преглед, 2, (1954), 82–100; **Тодорова, О.** Бележки върху християнското робовладение на Балканите през османската епоха. – В: *Laudaris temporis acti studia in memoriam Ioannis A. Vozilov. Vol. II.* София: ИК Гутенберг, 2019, 402–424.

⁵ **Благоев, Н.** История на старото българско право. Ч. 1. Устройство. София, 1906, с. 106; **Бобчев, Ст.** История на старобългарското право. София, 1910, 311–316; **Андреев, М., Ангелов, Д.** История на българската феодална държава и право. София, 1972, 79–78; **Ганев, В.** ЗАКОНЪ СОУДНЫЙ ЛЮДЬМЪ Правно-исторически и правно-аналитични проучвания. София, 1959.

⁶ **Бобчев Ст.** История на старобългарското..., с. 236.

⁷ **Лишев, Стр.** Загenezиса на феодализма в България. София, 1969. В разработките си, посветени на развитието на стопанските отношения през Средновековието, Страхимир Лишев засяга и присъствието на роби в старобългарското общество, но им придава характерната за времето класова и идеологическа роля.

⁸ **Ангелов, Д., Беров, Л., Натан, Ж. и др.** Икономика на България до социалистическата революция, т. 1. София, 1969, с. 66; **Беров, Л. и др.** Стопанска история на България (681–1981 г.). София, 1981.

⁹ *Responsa Nicolai Papae I ad consulta Bulgarorum* – Отговорите на папа Николай I до допитванията на българите. – ЛИБИ, т. II, 1960, 65–125.

¹⁰ **Ганев, В.** ЗАКОНЪ СОУДНЫЙ ЛЮДЬМЪ...

¹¹ **Теофилакт Охридски.** Мъченичество на светите славни 15 свещеномъченици, пострадали в Тивериупол, именуван на български Струмица, в царуването на злочестия Юлиан Отстъпника, написано от Теофилакт, светейшия епископ на цяла България. – ГИБИ, т. IX (2), 1994, с. 63; *Vita Blasii Amoriensis* – Житие за Власий Аморийски. – ГИБИ, т. V, 1964, 14–17; *Miraculum S. Georgii* – Чудото на св. Георги. – ГИБИ, т. V, 60–67; **Калоянов, А., Спасова, М., Моллов, Т.** „Сказание за железния кръст“ и епохата на цар Симеон. Превод от старобългарски Мария Спасова. Велико Търново, 2007, 173–211; *Leonis Choerosphactis. Epistolae* – Льв Хирсфакт. – ГИБИ, т. IV, 1961, 175–184; *Romani Lascapeni epistolae* – Писма на Роман Лакапин до цар Симеон. – ГИБИ, т. IV, 1961, 298–314; *Nicolai Constantinopolotani archiepiscopi. Epistolae* – Патриарх Николай Мистик. Писма. – ГИБИ, т. IV, 1961, 185–297 и др.

¹² **Гюзелев, В.** Папството и българите през Средновековието. Пловдив, 2009, 122 и сл.

¹³ *Responsa Nicolai Papae I ad consulta Vulgarorum* – Отговорите на папа Николай I до допитванията на българите. – ЛИБИ, т. II, 1960, 65–125.

¹⁴ **Гильфердинг, А.** Собрание сочинений, том Первый, Санкт Петербург, 1868, 65–71; **Иречек, К.** История на българите. София, 1978, 148–150, 173–174; **Бобчев, С.** История на старобългарското..., 115–121; **Благоев, Н.** *Responsa Nicolai papae I ad Consulta Vulgarorum*. Извор за историята на българското право. – В: Сборник на БАН, кн. VI, клон Историко-филологичен и философско обществен, 1916, 3–87; **Златарски, В.** Какви канонически книги и граждански закони Борис е получил от Византия. – Летопис на БАН, 1912 г. – Избрани произведения, т. 1. София, 1972; **Златарски, В.** История на българската държава през средните векове. Т. 1. История на Първото Българско царство. Част втора. От славянизацията на държавата до падането на Първото царство (852–1081). София, 1918 (фототипно издание 1994), 106–124; **Дечев, Д.** *Responsa Nicolai papae I ad Consulta Vulgarorum Anno 866 г.* София, 1922.

¹⁵ **Дечев, Д.** Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите 13.XI.866 г. – В: Сб. Фотий патриарх Константинополски до княз Борисъ. Папа Николай I до българите. Съст. К. Янакиев. София, 1994, с. 108.

¹⁶ *Responsa Nicolai Papae I...*, с. 85.

¹⁷ *Codex Justiniana*, VI.1.1., 1.2. – <http://www.uwyo.edu/lawlib/blume-justinian/_files/docs/book-6pdf/book6-1.pdf>

¹⁸ *Ibid.*, VI.1.3. – <http://www.uwyo.edu/lawlib/blume-justinian/_files/docs/book-6pdf/book6-1.pdf#xx>

¹⁹ Салическая правда. Перевод Н. П. Грацианского. Под ред. В. Ф. Семенова. Москва, 1950, с. 72.

²⁰ **Rotman, Y.** *Byzantine Slavery and the Mediterranean World*. Harvard University Press, 2009, p. 150.

²¹ *Responsa Nicolai Papae I...*, 85–86.

²² **Бешевлиев, В.** Първобългарски надписи. Второ преработено и допълнено издание. София, 1992, 116–117, 165–166 (Сюлейманкьойски надпис, Първи Хамбарлийски надпис).

²³ **Рашев, Р.** Византийците в България преди покръстването. – В: *CIVITAS DIVINO-HUMANA in honorem annorum Georgi Bakalov*. Сборник в чест на 60-та годишнина на проф. Г. Бакалов. София, 2004, 153–154.

²⁴ **Божилков, Ив.** Българите във Византийската империя. София, 1995, 350–353. Най-често през периоди на вътрешнополитически кризи като тази от втората половина на VIII век много българи, в това число и двама владетели – ханове Сабин и Телериг, напускат страната и емигрират във Византия.

²⁵ *Responsa Nicolai Papae I...*, с. 87.

²⁶ *Vita Blasii Amoriensis...*, 14–17.

²⁷ *Responsa Nicolai Papae I...*, с. 89.

²⁸ **Калоянов, А., Спасова, М., Моллов, Т.** „Сказание за железния...”, с. 201.

²⁹ Пак там, с. 202.

³⁰ *Responsa Nicolai Papae I...*, с. 107.

³¹ **Благоев, Н.** Еклога. София, 1934, с. 204.

³² **Ганев, В.** ЗАКОНЪ СОУДНЫЙ ЛЮДЪМЪ..., с. 470.

³³ **Нюстрем, Э.** Библиейский словарь. Санкт-Петербург, 2006, с. 367.

³⁴ **Сакъзов, Ив.** Цит. съч., 380–383.

³⁵ **Данаилов, Г.** Един паметник на старото българско право – Закон соудный людъмь, историко-догматична студия. София, 1901; **Бобчев, Ст.** Един паметник на старото българско право (Закон соудный людъмь). – Периодическо списание на Българското книжовно дружество, София, 1901–1902; **Андреев, М.** Към въпроса за произхода и същността на Закон соудный людъмь – Годишник на СУ, ЮФ, т. 49, (1957), 1–60; **Ганев, В.** ЗАКОНЪ СОУДНЫЙ ЛЮДЪМЪ...; **Яновски, Б.** Още по въпроса за произхода и същността на Закона соудный людъмь, – ГСУ, ЮФ, т. 52, (1961); **Андреев, М.** Къде е бил създаден Закон соудный людъмь. – Славянска филология, т. 5, София, (1963), 113–136; **Андреев, М.** Нови проучвания и нови теории относно произхода на Закон соудный людъмь. – В: ГСУ, ЮФ, т. 55, 1964, 29–72; **Милкова, Ф.** Законът за съдене на хората – старобългарски паметник. – В: Сб. Втори международен конгрес по българистика, том 6. София, 1987, 692–708; **Тихомиров, М.** Закон судный людем пространной и сводной редакции. Москва, 1961; **Максимович, К.** Закон судный людем. Источниковедческие и лингвистические аспекты исследования славянского юридического памятника, Москва, 2004.

³⁶ **Андреев, М., Ангелов, Д.** Цит. съч., 34–37; **Славова, Т.** Юридическа литература. – В: История на българската средновековна литература. София, 2009, с.198; **Максимович, К. А.** Древнейший памятник славянского права „Закон судный людем“: композиция, переводческая техника, проблема авторства. – Византийский временник, 61 (86), (2002), 24–37; **Максимович, К. А.** Закон судный людем. Источниковедческие и лингвистические аспекты исследования славянского юридического памятника. Москва, 2004.

³⁷ **Благоев, Н.** Еклога...; **Липшиц, Э.** Еклога. Византийский законодательный свод VIII века. Москва, 1965.

³⁸ За нуждите на нашето изследване е взета предвид кратката редакция на ЗСЛ. Преводът от старобългарски език, който е използван, е по Венелин Ганев.

³⁹ **Златарски, В.** Какви канонически книги....., с. 261.

⁴⁰ **Ганев, В.** ЗАКОНЪ СОУДНЫЙ ЛЮДЪМЪ..., 9–10; **Андреев, М., Ангелов, Д.** Цит. съч., с. 35.

⁴¹ **Ганев, В.** ЗАКОНЪ СОУДНЫЙ ЛЮДЪМЪ..., с. 225.

⁴² Пак там, с. 241.

⁴³ **Ганев, В.** ЗАКОНЪ СОУДНЫЙ ЛЮДЪМЪ..., с. 240, 507; **Михайлов, Ст.** За употребата на термина княз в Първото българско царство. – В: Културните текстове на миналото: носители, символи и идеи. Т. 1. София, 2005, с. 166.

⁴⁴ В ЗСЛ в цели осем текста е предвидено наказанието продажба в робство (глави VIIa, IX, X, XXIV, XXVI, XXVII, XXVIII, XXIX). Престъпленията, за които то е разпоредено, са различни по характер: против морала, за кражба по време на война, мародерство, светокрадство, кражба и продажба в робство на свободен, лъже-свидетелство. Продажбата в робство заменя мутилацията като наказание, предвидено в първообраза на ЗСЛ – титул XVII от Еклогата.

⁴⁵ **Ганев, В.** ЗАКОНЪ СОУДНЫЙ ЛЮДЪМЪ..., с. 343.

⁴⁶ Пак там, с. 351.

⁴⁷ Пак там, с. 296.

⁴⁸ Пак там, с. 470.

⁴⁹ Пак там, с. 476, 482.

⁵⁰ **Благоев, Н.** Еклога..., с. 218.

- ⁵¹ Ганев, В. ЗАКОНЪ ГОУДНЫЙ ЛЮДЬМЪ..., с. 488.
⁵² Пак там, с. 548.
⁵³ Responsa Nicolai Papae I..., с. 87.
⁵⁴ Ганев, В. ЗАКОНЪ ГОУДНЫЙ ЛЮДЬМЪ..., с. 535.
⁵⁵ Пак там, с. 554.
⁵⁶ Пак там, с. 558.
⁵⁷ Пак там, с. 539.
⁵⁸ Vita Blasii Amoriensis..., 14-17.
⁵⁹ Ганев, В. ЗАКОНЪ ГОУДНЫЙ ЛЮДЬМЪ..., с. 566..
⁶⁰ Пак там, с. 575.
⁶¹ Пак там, с. 578.
⁶² Пак там, с. 204.
⁶³ Теофилакт Охридски. Цит. съч., с. 63.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Извори / Primary Sources:

Салическая правда. Перевод Н. П. Грацианского. Под ред. В. Ф. Семенова. Москва, 1950 [Salicheskaya pravda. Pervod N. P. Gratsianskogo. Pod red. V. F. Semenova. Moskva, 1950].

Теофилакт Охридски. Мъченичество на светите славни 15 свещеномъченици, пострадали в Тивериупол, именуван на български Струмица, в царуването на злочестия Юлиан Отстъпника, написано от Теофилакт, светейшия епископ на цяла България. – ГИБИ, т. IX (2), 1994, с. 63 [Teofilakt Ohridski. Machenichestvo na svetite slavni 15 sveshtenomachenitsi, postradali v Tiveriupol, imenuvan na balgarski Strumitsa, v tsaruvaneto na zlochestia Yuliyana Otstapnika, napisano ot Teofilakt, sveteyschia episkop na tsyala Bulgaria. – GIBI, t. IX (2), 1994, s. 63].

Miraculum S. Georgii – Чудото на Св. Георги. – ГИБИ, т. V, 60–67.

Leonis Choerosphactis. Epistolae – Лъв Хиросфакт. Писма. – ГИБИ, т. IV, 1961, 175-184.

Nicolai Constantinopolotani archiepiscopi. Epistolae Патриарх Николай Мистик. Писма. – ГИБИ, т. IV, 1961, 185–297.

Romani Lascareni epistolae – Писма на Роман Лакапин до цар Симеон. – ГИБИ, т. IV, 1961, 298–314.

Responsa Nicolai Papae I ad consulta Bulgarorum – Отговорите на папа Николай I до допитванията на българите – ЛИБИ, т. II, 1960, 65-125.

Vita Blasii Amoriensis – Житие за Власий Аморийски. – ГИБИ, т. V, 1964, 14–17.

Изследвания / Secondary Sources:

Ангелов, Д. Робството в средновековна България. – Исторически преглед, 2, (1945–1946), 129–156 [Angelov, D. Robstvoto v srednovekovna Balgaria.– Istoricheski pregled, 2, (1945–1946), 129–156.]

Андреев, М., Ангелов, Д. История на българската феодална държава и право. София, 1972 [Andreev, M., Angelov, D. Istoria na balgarskata feodalna darzhava i pravo. Sofia, 1972].

Ангелов, Д., Беров, Л., Натан, Ж. и др. Икономика на България до социалистическата революция, т. 1. София, 1969 [**Angelov, D., Berov, L., Natan, Zh. i dr.** Ikonomika na Bulgariya do sotsialisticheskata revolyutsia, t. 1. Sofia, 1969].

Андреев, М. Към въпроса за произхода и същността на Закон соудный людъмь. – Годишник на СУ, ЮФ, т. 49, (1957), 1–60 [**Andreev, M.** Kam vaprosa za proizhoda i sashtnostta na Zakon soudnauy lyudyma. – Godishnik na SU, YUF, t. 49, (1957), 1–60].

Андреев, М. Къде е бил създаден Закон соудный людъмь. – В: Славянска филология, т. 5. София, 1963, 113–136 [**Andreev, M.** Kade e bil sazdaten Zakon soudnauy lyudyma. – V: Slavyanska filologia, t. 5. Sofia, 1963, 113–136].

Андреев, М. Нови проучвания и нови теории относно произхода на Закон соудный людъмь. – В: ГСУ, ЮФ, т. 55, 1964, 29–72. [**Andreev, M.** Novi prouchvania i novi teorii otnosno proizhoda na Zakon soudnauy lyudyma. – V: GSU, YUF, t. 55, 1964, 29–72].

Беров, Л. и др. Стопанска история на България (681–1981 г.). София, 1981. [**Berov, L. i dr.** Stopanska istoria na Bulgaria (681–1981 g.). Sofia, 1981].

Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. Второ преработено и допълнено издание. София, 1992 [**Beshevliev, V.** Parvobalgarski nadpisi. Vtoro preraboteno i dopalнено izdanie. Sofiya, 1992].

Бобчев, Ст. Един паметник на старото българско право (Закон соудный людъмь). – Периодическо списание на Българското книжовно дружество, София, 1901–1902 [**Bobchev, St.** Edin pametnik na staroto balgarsko pravo (Zakon soudnauy lyudyma). – Periodichesko spisanie na Balgarskoto knizhovno druzhestvo, Sofia, 1901–1902].

Бобчев, Ст. История на старобългарското право. София, 1910 [**Bobchev, St.** Istorია na starobalgarskoto pravo. Sofia, 1910].

Божилков, Ив. Българите във Византийската империя. София, 1995 [**Bozhilov, Iv.** Balgarite vav Vizantiyskata imperia. Sofia, 1995].

Благоев, Н. История на старото българско право. Ч. 1. Устройство. София, 1906, 311–316 [**Blagoev, N.** Istoriyata na staroto balgarsko pravo. Ch. 1. Ustroystvo. Sofia, 1906, 311–316].

Благоев, Н. Responsa Nikolai papae I ad Consulta Bulgarorum. Извор за историята на българското право – В: Сборник на БАН, кн. VI, клон Историко-филологичен и философско обществен, 1916, 3–87 [**Blagoev, N.** Responsa Nikolai papae I ad Consulta Bulgarorum. Izvor za istoriyata na balgarskoto pravo. – V: Sbornik na BAN, kn. VI, klon Istoriko-filologichen i filosofsko obshtestven, 1916, 3–87].

Благоев, Н. Еклога. София, 1934 [**Blagoev, N.** Ekloga. Sofiya, 1934].

Ганев, В. ЗАКОНЪ СОУДНЫЙ ЛЮДЪМЪ. Правно-исторически и правно-аналитични проучвания. София, 1959 [**Ganev, V.** ZAKONA SOUDNAYY LYUDYMA. Pravno-istoricheski i pravno-analitichni prouchvania. Sofia, 1959].

Гильфердинг, А. Собрание сочинений, том Первый. Санкт Петербург, 1868, 65–71 [**Gil'ferding, A.** Sobranie sochinenniy, tom Pervyy. Sankt Peterburg, 1868, 65–71].

Гюзелев, В. Папството и българите през Средновековието. Пловдив, 2009 [**Gyuzelev, V.** Papstvoto i balgarite prez Srednovekovieto. Plovdiv, 2009].

Данаилов, Г. Един паметник на старото българско право – Закон соудный людъмь, историко-догматична студия. София, 1901 [**Danailov, G.** Edin pametnik na

staroto bulgarsko pravo – Zakon soudnayu lyudyma, istoriko-dogmaticchna studia. Sofia, 1901].

Дечев, Д. Responsa Nikolai papae I ad Consulta Bulgarorum Anno 866. София, 1922 [**Dechev, D.** Responsa Nikolai papae I ad Consulta Bulgarorum Anno 866. Sofia, 1922].

Дечев, Д. Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите 13.XI.866 г. – В: Сб. Фотий патриарх Константинополски до княз Борисъ. Папа Николай I до българите. Съст. К. Янакиев. София, 1994 [**Dechev, D.** Otgovorite na papa Nikolay I po dopitvaniyata na bulgarite 13.XI.866 g. – V: Sb. Fotiy patriarh Konstantinopolski do knyaz Borisa. Papa Nikolay I do bulgarite. Sast. K. Yanakiev. Sofia, 1994].

Златарски, В. Какви канонически книги и граждански закони Борис е получил от Византия – Избрани произведения, т. 1. София, 1972, 230–266 [**Zlatarski, V.** Kakvi kanonicheski knigi i grazhdanski zakoni Boris e poluchil ot Vizantiya – Izbrani proizvedenia, t. 1. Sofia, 1972, 230–266].

Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 1. История на Първото Българско царство. Част втора. От славянизацията на държавата до падането на Първото царство (852–1081). София, 1918, (фототипно издание 1994) [**Zlatarski, V.** Istoriya na bulgarskata darzhava prez srednite vekove. T. 1. Istoria na Parvoto Bulgarsko tsarstvo. Chast vtora. Ot slavyanizatsiata na darzhavata do padaneto na Parvoto tsarstvo (852–1081). Sofia, 1918, (fototipno izdanie 1994)].

Иречек, К. История на българите. София, 1978, 148–150 [**Irechek, K.** Istoria na bulgarite. Sofia, 1978, 148–150].

Калоянов, А., Спасова, М., Моллов, Т. „Сказание за железния кръст“ и епохата на цар Симеон. Превод от старобългарски Мария Спасова. Велико Търново, 2007, 173–211 [**Kaloyanov, A., Spasova, M., Mollov, T.** „Skazanie za zheleznia krast“ i epohata na tsar Simeon. Prevod ot starobalgarski Maria Spasova. Veliko Tarnovo, 2007, 173–211].

Кинкел, Ив. Стопанска култура на прабългарите през V–XIV векове. – В: ГСУ, ЮФ, т. 3, 1926, 1–141 [**Kinkel, Iv.** Stopanska kultura na prabulgarite prez V–XIV vekove. – V: GSU, YUF, t. 3, 1926, 1–141].

Липшиц, Э. Эклога. Византийский законодательный свод VIII века. Москва, 1965 [**Lipshits, E.** Ekloga. Vizantiyskiy zakonodatelnyy svod VIII veka. Moskva, 1965].

Лишев, Стр. За генезиса на феодализма в България. София, 1969 [**Lishev, Str.** Za genezisa na feodalizma v Balgaria. Sofia, 1969].

Максимович, К. А. Древнейший памятник славянского права „Закон судный людем“: композиция, переводческая техника, проблема авторства. – Византийский временник, 61 (86), (2002), 24–37 [**Maksimovich, K. A.** Drevneyshiy pamyatnik slavyanskogo prava „Zakon sudnyy lyudem“: kompozitsiya, perevodcheskaya tekhnika, problema avtorstva. – Vizantiyskiy vremennik, 61 (86), (2002), 24–37].

Максимович, К. А. Максимович Закон судный людем. Источниковедческие и лингвистические аспекты исследования славянского юридического памятника. Москва, 2004 [**Maksimovich, K. A.** Zakon sudnyy lyudem. Istochnikovedcheskiye i lingvisticheskiye aspekty issledovaniya slavyanskogo yuridicheskogo pamyatnika. Moskva, 2004].

Милкова, Ф. Законът за съдене на хората – старобългарски паметник. – В: Сб. Втори международен конгрес по българистика, том 6. София, 1987, 692–708 [**Milkova, F.** Zakonat za sadene na horata – starobalgarski pametnik. – V: Sb. Vtori mezhdunaroden kongres po bulgaristika, tom 6. Sofia, 1987, 692–708].

Михайлов, Ст. За употребата на термина княз в Първото българско царство. – В: Културните текстове на миналото: носители, символи и идеи. Т. 1. София, 2005, 164–167 [**Mihaylov, St.** Za upotrebatata na termina knyaz v Parvoto balgarsko tsarstvo. – V: Kulturnite tekstove na minaloto: nositeli, simvoli i idei. T.1. Sofia, 2005, 164–167].

Нюстрем, Э. Библейский словарь. Санкт Петербург, 2006 [**Nyustrem, E.** Bibleyskiy slovar'. Sankt Peterburg, 2006].

Петров, П. Образуване на българската държава. София, 1981 [**Petrov, P.** Obrazuvane na balgarskata darzhava. Sofia, 1981].

Рашев, Р. Византийците в България преди покръстването. – CIVITAS DIVINO-HUMANA in honorem annorum Georgi Bakalov. Сборник в чест на 60-та годишнина на проф. Г. Бакалов. София, 2004, 153–154 [**Rashev, R.** Vizantiytsite v Balgaria predi pokrastvaneto. – CIVITAS DIVINO-HUMANA in honorem annorum Georgi Bakalov. Sbornik v chest na 60-ta godishnina na prof. G. Bakalov. Sofia, 2004, 153–154].

Сакъзов, Ив. Една новела на Алексия Комнин за роби-българи. – В: Сборник в чест на В. Н. Златарски по случай на 30-годишнината му научна и професорска дейност. София, 1925, 367–387. [**Sakazov, Iv.** Edna novela na Aleksia Komnin za robi-balgari. – V: Sbornik v chest na V. N. Zlatarski po sluchay na 30-godishninata mu nauchna i profesorska deynost. Sofiya, 1925, 367–387].

Славова, Т. Юрическа литература. – В: История на българската средновековна литература. София, 2009, с. 198. [**Slavova, T.** Yuridicheska literatura. – V: Istoria na balgarskata srednovekovna literatura. Sofia, 2009, s. 198].

Тихомиров, М. Закон судный людем пространной и сводной редакции. Москва, 1961 [**Tikhomirov, M.** Zakon sudnyu lyudem prostrannoy i svodnoy redaktsii. Moskva, 1961].

Тодорова, О. Бележки върху християнското робовладение на Балканите през османската епоха. – В: *Laudaris temporis acti studia in memoriam Ioannis A. Bozilov. Vol. II.* София: ИК Гутенберг, 2019, 402–424 [**Todorova, O.** Belezhki varhu hristiyanskoto robovladenie na Balkanite prez osmanskata epoha. – V: *Laudaris temporis acti studia in memoriam Ioannis A. Bozilov. Vol. II.* Sofia: IK Gutenberg, 2019, 402–424.]

Цветкова, Б. Робството в Османската империя и по-специално в българските земи под турска власт. – Исторически преглед, 2, (1954), 82–100 [**Tsvetkova, B.** Robstvoto v Osmanskata imperia i po-spetsialno v balgarskite zemi pod turska vlast. – Istoricheski pregled, 2, (1954), 82–100].

Христов, Я. Някои бележки към Закон за съдене на хората и робството в новопокръстена България. – *Studia Iuridico-Historica*, 1, (2012), 18–23 [**Hristov, Ya.** Nyakoi belezhki kam Zakon za sadene na horata i robstvoto v novopokrastena Balgaria. – *Studia Iuridico-Historica*, 1, (2012), 18–23].

Христов, Я. Осакачен или поробен: за съдбата на част от византийските пленници по времето на цар Симеон (893–927). – *Balkanistic forum*, 3, (2013) 42–53 [**Hristov, Ya.** Osakaten ili poroben: za sadbata na chast ot vizantiyskite plennitsi po vremeto na tsar Simeon (893–927). – *Balkanistic forum*, 3, (2013) 42–53].

Христов, Я. Душа за душа: относно размяната на пленници между България и Византия през Ранното Средновековие. – *Studia Iuridico-Historica*, 5, (2016), 76–99. [**Hristov, Ya.** Dusha za dusha: odnosno razmyanata na plennitsi mezhdu Balgariya i Vizantiya prez Rannoto Srednovekovie. – *Studia Iuridico-Historica*, 5, (2016), 76–99].

Яновски, Б. Още по въпроса за произхода и същността на Закона соудный людьмь. – В: Годишник на СУ, ЮФ, т. 52, 1961 [**Yanovski, B.** Oshte po vaprosa za

proizhoda i sashtnostta na Zakona soudnayu lyudyma. – V: Godishnik na SU, YUF, t. 52, 1961].

Rotman, Y. Byzantine Slavery and the Mediterranean World. Harvard University Press, 2009.

Интернет източници / Resources on the Internet:

Codex Justiniana, VI.1.1, 1.2. –

<http://www.uwyo.edu/lawlib/blume-justinian/_files/docs/book-6pdf/book6-1.pdf>

СЪКРАЩЕНИЯ / ABBREVIATIONS

ГИБИ – Гръцки извори за историята на България

ЛИБИ – Латински извори за историята на България

ГСУ, ЮФ – Годишник на Софийския университет, Юридически факултет